

Een sterk bedrijfsleven voor een sterke EU

Een Europese agenda van het bedrijfsleven
voor 2024 – 2029

Den Haag, mei 2024

Inhoud

Voorwoord	4
Samenvatting	6
De economische uitdagingen van de EU	8
Een sterk bedrijfsleven in een sterke EU	12
1. Herstel de kracht van de interne markt	15
2. Open handel, maar ook een actief industriebeleid	18
3. Zet het mkb in zijn kracht in Europa	24
4. Een Europees sociaal beleid dat echt werkt voor mensen	24
5. Versterking van de Europese weerbaarheid	25
6. Betere en vooral minder regels	26

Voorwoord

Zonder sterk bedrijfsleven, geen sterke EU. Ondernemers vormen de ruggengraat van de Europese welvaart. Andersom bestaat er zonder sterke EU, ook geen sterk bedrijfsleven. Zo ligt onze welvaart in Nederland minstens 3 procent hoger door de Europese interne markt. En dan laten we alle andere voordelen nog buiten beschouwing van het vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal. Ook stelt de EU ons in staat om grensoverschrijdende vraagstukken zoals klimaat, milieu, migratie en digitalisering effectiever aan te pakken. 'Samen sta je sterker'.

De nieuwe koers van de Europese Unie (EU) wordt de komende maanden bepaald, met de verkiezingen voor het Europees Parlement en de **agenda 2024-2029** die regeringsleiders daarna vaststellen voor de volgende Europese Commissie.

Dit gebeurt in een tijd waarin de wereld om ons heen in **geopolitiek onrustig vaarwater** terecht is gekomen. De oorlogen in Oekraïne en het Midden-Oosten. Een steeds assertiever China en een opkomende groep niet Westerse – en vaak autocratische landen – die zich afzetten tegen onze (Westerse) machtsorde. Verder zien we een toenemend belang van Afrika én onzekerheid rondom de mogelijke gevolgen van de Amerikaanse verkiezingen.

In plaats van somberen moeten we hiermee vooral aan de slag. En wel snel. Want **de window of opportunity is klein en de uitdagingen groeien**. De EU zal zich assertiever moeten opstellen tegenover grootmachten als China en de VS en haar afhankelijkheden zo snel mogelijk moeten verminderen. Dit zonder de voordelen van vrijhandel te verliezen. Ook zal Europa dringend moeten werken aan het verbeteren van haar eigen veiligheid en defensiecapaciteit. Europa moet *weerbarder* worden.

Een concurrerende Europese economie is in dit licht cruciaal. **De economische kracht van Europa is ons sterkste 'wapen' ten opzichte van andere geopolitieke machtsblokken.** Tegelijkertijd zien we dat Europa al jaren aan concurrentiekracht verliest en andere landen ons inhalen. Op technologie (AI), qua groei van de productiviteit, qua export en ga zo maar door. We hebben ons economisch kroonjuweel – een sterke interne markt – veronachtzaamd en dat verbreekt. De komende vijf jaar zal de focus weer moeten liggen op het versterken van de Europese concurrentiekracht.

Want zonder sterke EU, geen sterk bedrijfsleven. En zonder sterk bedrijfsleven, geen sterke Europese Unie. In deze brochure presenteren VNO-NCW en MKB-Nederland hun visie op de nieuwe Europese agenda. Om met de woorden van voormalig voorzitter van de Europese Commissie Jacques Delors af te sluiten: *'Om de Europese Unie te laten werken, hebben we concurrentie nodig die stimuleert, solidariteit die verenigt en samenwerking die versterkt'*. Treffender kan het niet worden gezegd.

Ingrid Thijssen
Voorzitter VNO-NCW

Jacco Vonhof
Voorzitter MKB-Nederland

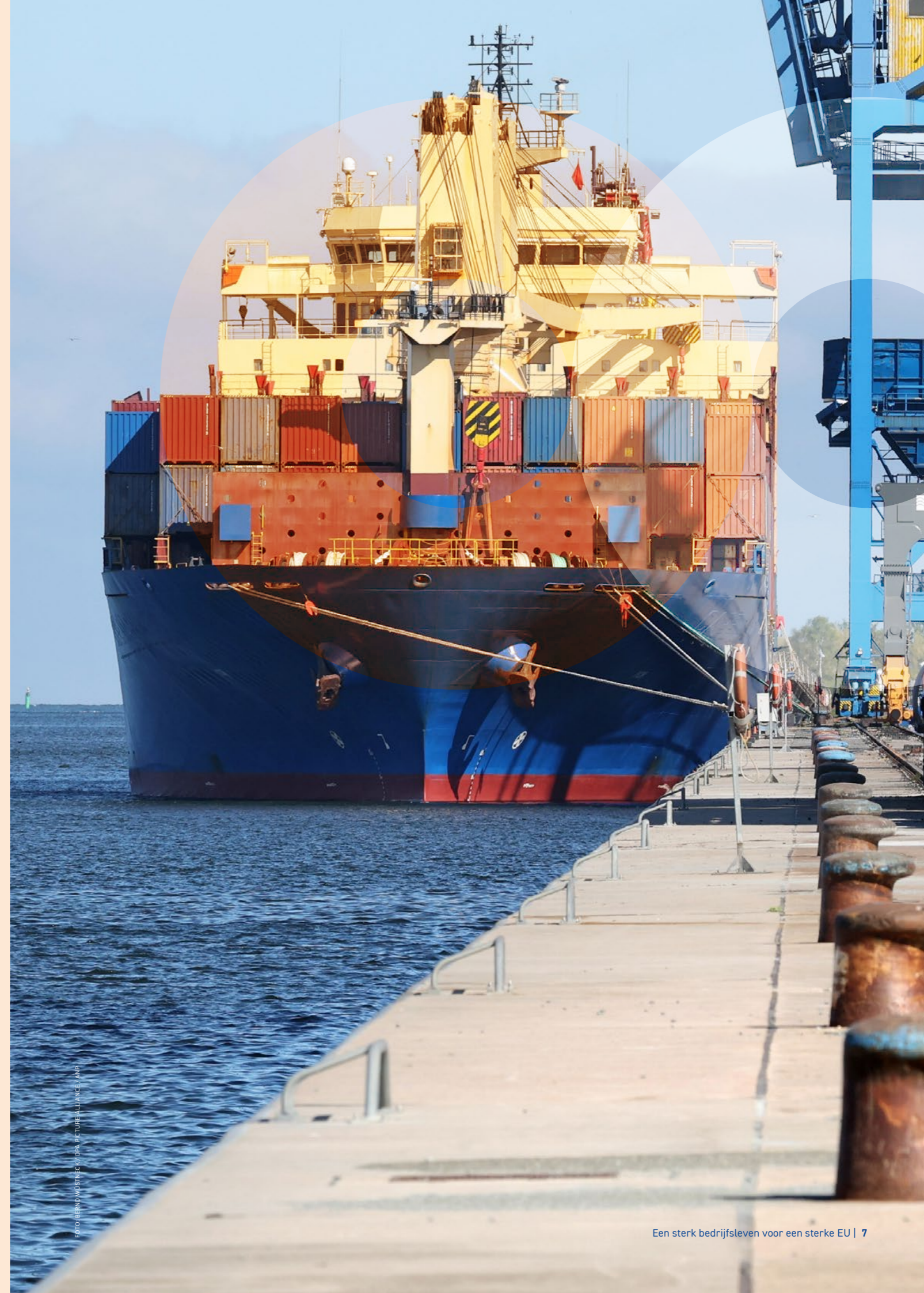

Samenvatting

'De sleutel ligt bij het herstellen van de Europese concurrentiekracht'

De wereld om ons heen verkeert in geopolitiek onrustig vaarwater en is Europa steeds minder gunstig gezind. Een concurrerende economie is cruciaal voor een sterk Europa en voor onze internationale positie in de wereld. De laatste jaren zien we echter dat de EU aan concurrentiekracht verliest (zie pagina 8 en 9) en niet goed is voorbereid op de mogelijkheid van grote geopolitieke conflicten. Dit vraagt om verandering van beleid, om te zorgen dat de EU meester over haar eigen lot blijft.

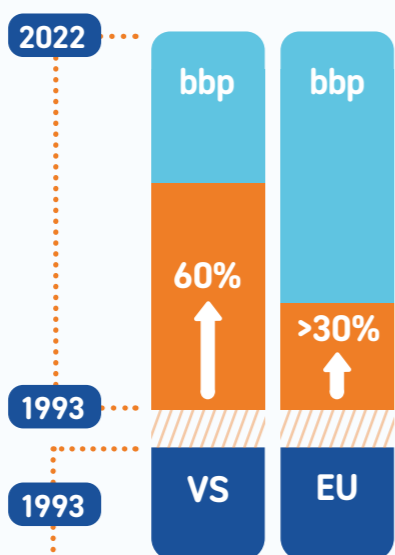

De economische uitdagingen

De economische ontwikkeling blijft achter

De economische ontwikkeling binnen de Europese interne markt blijft achter op de ontwikkeling in de VS.

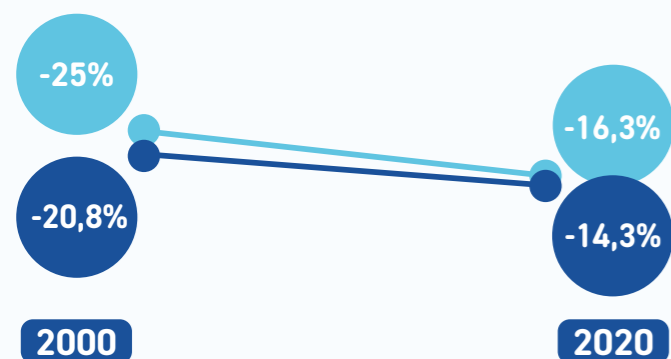

Nu loopt de EU achter. Tussen 1993 en 2022 steeg het bbp van de VS per hoofd van de bevolking met bijna 60 procent, maar in de EU met minder dan 30 procent.

In 1993 hadden de twee economische blokken nog een vergelijkbare omvang.

Het aandeel van de Europese industrie daalde

Wereldwijd bpn | EU-27 bpn

Het aandeel van de Europese industrie in het wereldwijde BNP daalde van bijna 25 procent in 2000 tot 16,3 procent in 2020 (resp. 20,8 procent en 14,3 procent voor EU-27)¹.

¹ <https://ert.eu/wp-content/uploads/2022/06/ERT-Benchmarking-Report-2022-LR.pdf>

van de EU

Europese bedrijven **groeien langzamer** kennen lagere opbrengsten

investeren minder in R&D

Europese bedrijven groeien langzamer, kennen lagere opbrengsten en investeren minder in onderzoek en ontwikkeling (R&D) dan sommige concurrenten² uit de VS of Azië.

In de 10 beeldbepalende technologiegebieden

10 2
(cleantech, biotechnologie)

is de EU maar in 2 leidend

EU-wetgeving kan de technologische ontwikkelingen op bijvoorbeeld het gebied van AI of biotechnologie niet bijbenen. Hierdoor dreigt Europa de boot op belangrijke sleuteltechnologieën te missen.

68%
Gefilde patenten
2021

uit Azië

Het verlies aan concurrentiekracht blijkt ook uit de enorme toename van patenten uit China, Japan en Korea. Uit cijfers van de World Intellectual Property Organization (WIPO) blijkt dat in 2021 68 procent van de gefilde patenten uit Azië komt³.

Verlies concurrentiekracht

² Voorbeelden: op het gebied van quantum computing bevindt 50 procent van de tien grootste technologiebedrijven zich in de Verenigde Staten, 40 procent in China en geen enkele in de EU. Op het gebied van 5G, een sleutelelement van de toekomst van connectiviteit, haalt China bijna 60 procent van de externe financiering binnen, de Verenigde Staten 27 procent en Europa 11 procent.

³ <https://sciencebusiness.net/news-byte/worldwide-ip-filings-reached-all-time-high-2021-asia-driving-growth>

Om ondernemers in staat te stellen hun rol te laten spelen, moet concurrentiekracht het centrale thema zijn van de EU-agenda 2024 – 2029. Hiervoor zijn de komende jaren zes zaken cruciaal voor ondernemend Nederland.

1. Herstel van de kracht van de interne markt

De Europese interne markt is dé hoeksteen van het Europese ondernemings- en investeringsklimaat. De interne markt is misschien wel het grootste aandachtspunt de komende jaren. De voltooiing van de interne markt stopt namelijk al jaren en we zien nieuwe hindernissen opgeworpen worden tussen lidstaten die het vrij verkeer en de economie schaden. Daarom is een gerichte actie-agenda nodig, met specifieke aandacht voor het mkb (zie ook punt 3). Bestaande marktbelemmeringen, vooral in de dienstensector, moeten worden weggenomen en nieuwe barrières worden voorkomen. Daarnaast moet de rechtsstaat in alle lidstaten gewaarborgd zijn en het EU-staatssteunbeleid moet effectiever worden in het voorkomen van marktverstoringen, zowel in de EU als elders in de wereld.

2. Open handel, maar ook een actief industriebeleid

Omdat concurrentie op wereldwijde schaal plaatsvindt en geopolitieke factoren steeds meer van invloed zijn, moet *open strategische autonomie* het leidende principe zijn voor het externe economische beleid van de EU. Dat vraagt om een actief strategisch industriebeleid van de EU op verschillende terreinen:

- Economische veiligheid is een nieuwe realiteit in de wereld van vandaag. De EU moet hierbij een driesporenbeleid voeren van *promote, protect en partner*.
- Bevorder open internationale handel en investeringen met een handelsbeleid gericht op specifieke landen(groepen) en nieuwe handelsakkoorden. Europa

heeft meer (nieuwe) bondgenoten nodig in de wereld. Bescherm en versterk daarbij cruciale waardeketens voor Nederland en Europa. Zorg dat we leidend zijn op onderdelen van belangrijke economische ketens. Zodat er een belang blijft voor andere machtsblokken om niet over ons heen te lopen en die ons marktmacht geven, waardoor de handel blijft draaien en landen zich kunnen blijven specialiseren.

- Voer actief beleid op het herwinnen en veiligstellen van sleuteltechnologieën. Daarbij is het belangrijk dat de EU bedrijven de ruimte geeft om nieuwe technologieën te ontwikkelen en in te passen.
- Realiseer de digitale transitie en digitale interne markt, waarbij ook onze digitale open strategische autonomie verzekerd is.
- Een groene industriestrategie is nodig voor de uitvoering van Europees klimaatbeleid en het behalen van onze klimaat- en energiedoelen voor 2030.
- Beschikbaarheid en betaalbaarheid van kritieke grondstoffen. Stel de Europese import hiervan veilig, en zet daarnaast in op eigen winning én hergebruik. Zo kan een Europese circulaire plastic keten zorgen dat we minder afhankelijk worden van fossiele grondstoffen uit instabiele regio's elders op de wereld.
- Voor onze veiligheid in Nederland en Europa is het van belang dat de Europese defensie- en ruimtevaart-industrie wordt versterkt.

3. Zet het mkb in zijn kracht in Europa

Het mkb omvat circa 99 procent van alle Europese ondernemingen. Voor een sterker Europa, is een sterk en concurrerend mkb essentieel. Mkb-bedrijven vertegenwoordigen bijvoorbeeld binnen Nederland dan ook 70 procent van de

werkgelegenheid en 62 procent van de toegevoegde waarde. Het mkb is vaak geworteld in lokale gemeenschappen en is cruciaal voor de kleinere, lokale economieën. Zo koopt een mkb'er gemiddeld de helft van hun producten lokaal in⁴. Een brede Europese mkb-agenda is daarom nodig om de concurrentiekracht van het mkb te versterken. Met daarin onder meer aandacht voor het voltooiën van de interne markt, het verminderen van de regeldruk, het bevorderen van duurzaamheid, het versterken van innovatiebeleid en het verbeteren van toegang tot financiering voor het mkb. Voor goede nieuwe wetgeving die ook voor het mkb uitvoerbaar is, moet *think small first* het uitgangspunt zijn.

4. Een Europees sociaal beleid dat echt werkt voor mensen

Een sterkere EU vereist ook dat de verschillen binnen de EU worden verkleind. Dit vraagt om *opwaartse convergentie* tussen lidstaten en regio's via economisch beleid, hervormingen en begrotingsbeleid. Daarnaast is er één Europees arbeidsmarktbeleid nodig dat is gericht op het versterken van vaardigheden – bijvoorbeeld door het erkennen van diploma's tussen lidstaten – en het verbeteren van mobiliteit op de Europese arbeidsmarkt. Europa moet wereldwijd talent aan zich blijven binden om de concurrentie aan te kunnen.

5. Versterking van de Europese weerbaarheid

De veiligheidssituatie op ons continent vraagt om versterking van de Europese

defensie-industrie. Hier liggen veel kansen voor betere samenwerking en specialisatie. Zo is ons maritieme cluster, ons lucht- en ruimtevaartcluster en onze industrie uitstekend gepositioneerd om hierin een rol te spelen. Verder kan de uitbreiding van de EU met de Westelijke Balkan, Oekraïne en Moldavië positieve effecten hebben voor het bedrijfsleven. Daarvoor zijn echter wel hervormingen van onder andere de besluitvorming, begroting en inrichting van beleid noodzakelijk. Blijvende aandacht voor de rechtsstaat en het tegengaan van corruptie is essentieel voor het economisch verkeer binnen de Unie.

6. Betere en vooral minder regels

Ondernemers ervaren de afgelopen jaren een verslechtering van het Europese concurrentievermogen door een verstikkende stapeling van regeldruk. Zo kwamen er tussen 2017 en 2022 alleen al 850 nieuwe wetten bij. Dit moet anders (én vooral minder). Daarnaast is het belangrijk om de kwaliteit van Europese wetgeving te verbeteren en te focussen op hoofdzaken in plaats van details. Ook is een consequente uitvoering van *impact assessments* en het faciliteren van nieuwe technologieën van belang. Europa is al jaren té risico-avers. Het feit dat we hier nu kweekvlees pas kunnen proeven terwijl de opschaling van deze Europese/Nederlandse vinding in Singapore en de VS al plaatsvindt, is de dood in de pot voor onze start- en scale-ups. Bij het opstellen van nieuwe wetgeving moet speciale aandacht worden besteed aan de uitvoerbaarheid voor het mkb.

FOTO: JEAN-PIERRE JANS / HOLLANDE HOOGTE / ANP

⁴ De maatschappelijke waarde van het MKB, door Panteia in opdracht van MKB-Nederland, Pagina 16, figuur 7

Een sterk bedrijfsleven in een sterke EU

Concurrentiekracht: het centrale thema van de EU-agenda 2024 – 2029

Een geopolitiek onrustige wereld met een veranderende houding ten opzichte van Europa. Dat is wat de laatste jaren steeds zichtbaarder wordt. Denk aan de oorlogen in Oekraïne en het Midden-Oosten, de Russische agressie en desinformatie-campagnes, de toenemende assertiviteit van China op economisch, politiek en strategisch vlak of de onzekerheden rond de Amerikaanse verkiezingen. En dat nog los van de gevolgen van klimaatverandering en ingrijpende technologische ontwikkelingen.

In een dergelijke wereld is Europese samenwerking essentieel, zowel voor bedrijven als voor Nederland. De EU versterkt onze positie in de wereld bij conflicten of internationale onderhandelingen (bijvoorbeeld op het gebied van handel, grondstoffen, of klimaat). Ze bewaakt en bevordert actief een open en vrije samenleving op ons continent, waarin ook ondernemerschap zich vrij kan ontwikkelen. En door de gebundelde kracht van alle lidstaten, kan de EU op de juiste schaal effectievere wetgeving vaststellen (digitaal, klimaat, IMVO).

Europa gaat dus over onze vrede en veiligheid, het verankeren van onze waarden en een sterke economie.

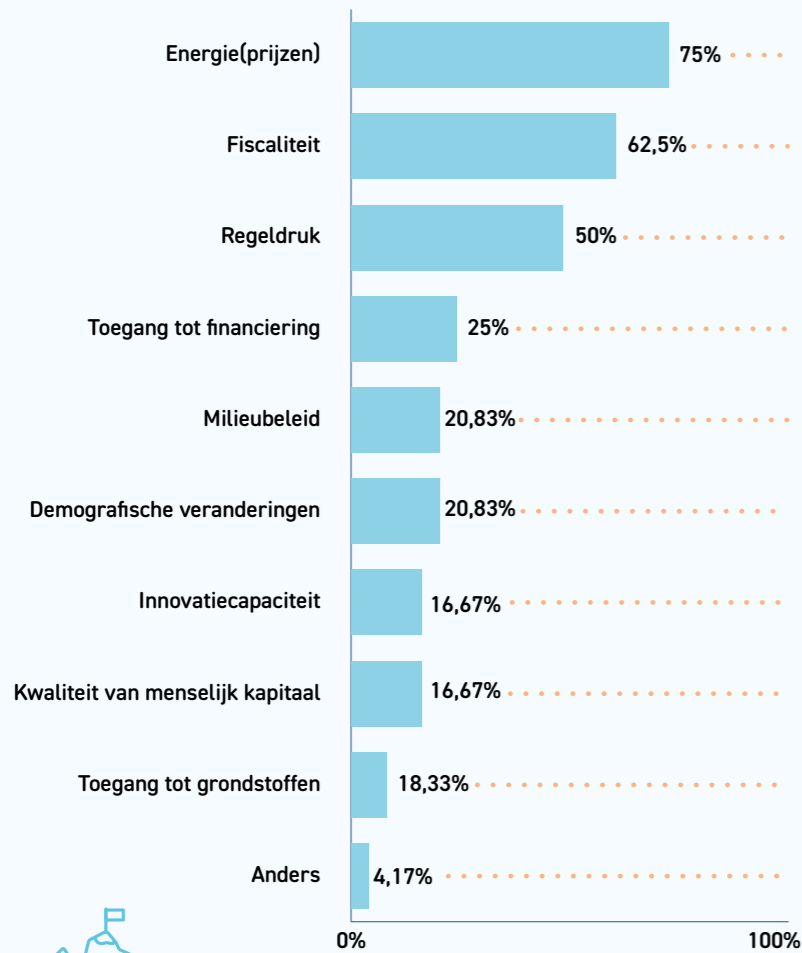
De EU levert. Ondanks de uitdagende *perma-crisis* van de afgelopen jaren, heeft de samenwerking tussen de EU en haar lidstaten consistent tot oplossingen geleid. Denk aan de financiële en bankencrisis, de migratiecrisis, Brexit of Covid. Daarnaast heeft de EU ook zeer ambitieuze beleidsagenda's tot stand gebracht, onder andere op het gebied van klimaat, digitalisering, strategische autonomie en sociaal terrein.

Dat wil niet zeggen dat alles perfect is. De EU kent ook tekortkomingen.

Bijvoorbeeld het achterblijven van de zogeheten opwaartse convergentie – het proces waarbij de verschillende welvaartsniveaus tussen en binnen lidstaten naar elkaar toegroeien. Ook stagneert de voltooiing van de interne markt. Verder is EU-beleid vaak op hoofdlijnen goed bedacht, maar is de implementatie ervan dikwijls ineffectief, tegenstrijdig of disproportioneel belastend. Daarnaast wordt de rechtstaat in een aantal lidstaten ondermijnd en worden begrotingsregels onvoldoende nageleefd.

Grafiek 1:
GROOTSTE UITDAGINGEN VOOR HET CONCURRENTIEVERMOGEN
Europese bedrijven zien de grootste uitdagingen voor het concurrentievermogen op de volgende beleidsterreinen

Bron: BusinessEurope Reform Barometer 2024

Europa heeft een groot potentieel, maar de EU is niet klaar voor urgente uitdagingen.

De concurrentiepositie van de EU verslechtert ten opzichte van opkomende landen, maar ook ten opzichte van de VS. De hoge energieprijzen, het complexe Europese belastingstelsel en de toenemende regeldruk zijn de voornaamste competitieve nadelen voor de EU (zie grafiek). Voor een grootschalig geopolitiek conflict, met zowel militaire als niet-militaire dimensies (energie, grondstoffen, cyberveiligheid) is de EU bovendien onvoldoende toegerust. Het is van cruciaal belang dat hier verandering in komt.

Versterking van de EU, een sterke economie en een sterk en concurrerend bedrijfsleven gaan hand in hand. Het bedrijfsleven heeft behoefte aan een sterke EU, die de uitdagingen aan kan waar zij voor staat en die in staat is te leveren wat bedrijven en lidstaten van haar verwachten. Andersom heeft de EU een sterke economie en concurrerend bedrijfsleven nodig, om wereldwijd een rol van betekenis te kunnen spelen en te kunnen investeren in bijvoorbeeld defensie of klimaatbeleid.

Een actieve rol van Nederland in Europa als integraal onderdeel van het landsbestuur. Europees beleid, is Nederlands beleid. Veel EU-wetgeving werkt rechtstreeks door in ons land. Hiermee is de EU in feite onze 'vierde bestuurslaag'. Een sterk Europa, vraagt daarmee ook om een tijdige en actieve inzet van Nederland in Brussel. Van politiek, ministeries tot het maatschappelijk middenveld. Stel bijvoorbeeld per ministerie een strategische beleidsagenda op voor de EU en investeer in expertise op Europees terrein. Ons denken moet beginnen in Brussel, in plaats van Den Haag.

Concurrentiekracht moet het centrale thema zijn van de EU-agenda 2024 - 2029. Dat betekent dat het beleid om moet. In deze notitie schetsen wij de hoofdlijnen van dit beleid op zes essentiële onderdelen.

7. Herstel de kracht van de interne markt

De Europese interne markt is dé hoeksteen van het Europese en Nederlandse vestigingsklimaat. Dankzij de interne markt ligt het bruto binnenlands product (bbp) van Nederland minimaal 3,1 procent hoger⁵. De schaalvoordelen, zekerheden en het gelijke speelveld van de eenheidsmarkt, creëren enorme kansen voor ondernemers. Bovendien draagt de interne markt bij aan extra welvaart voor burgers, bijvoorbeeld door meer keuze en lagere prijzen.

De interne markt is niet alleen economisch belangrijk, maar speelt ook in toenemende mate een strategische rol. Onze gezamenlijke Europese waarden en normen – zoals de rechtsstaat en sociale markteconomie – liggen ten grondslag aan de interne markt. In een tijd waar wereldwijde ketens steeds onzekerder worden, biedt de interne markt hierdoor een belangrijke gedeelde basis voor het versterken van waardeketens tussen Europese lidstaten. Bovendien biedt het de juiste schaal voor (strategische) technologieontwikkeling.

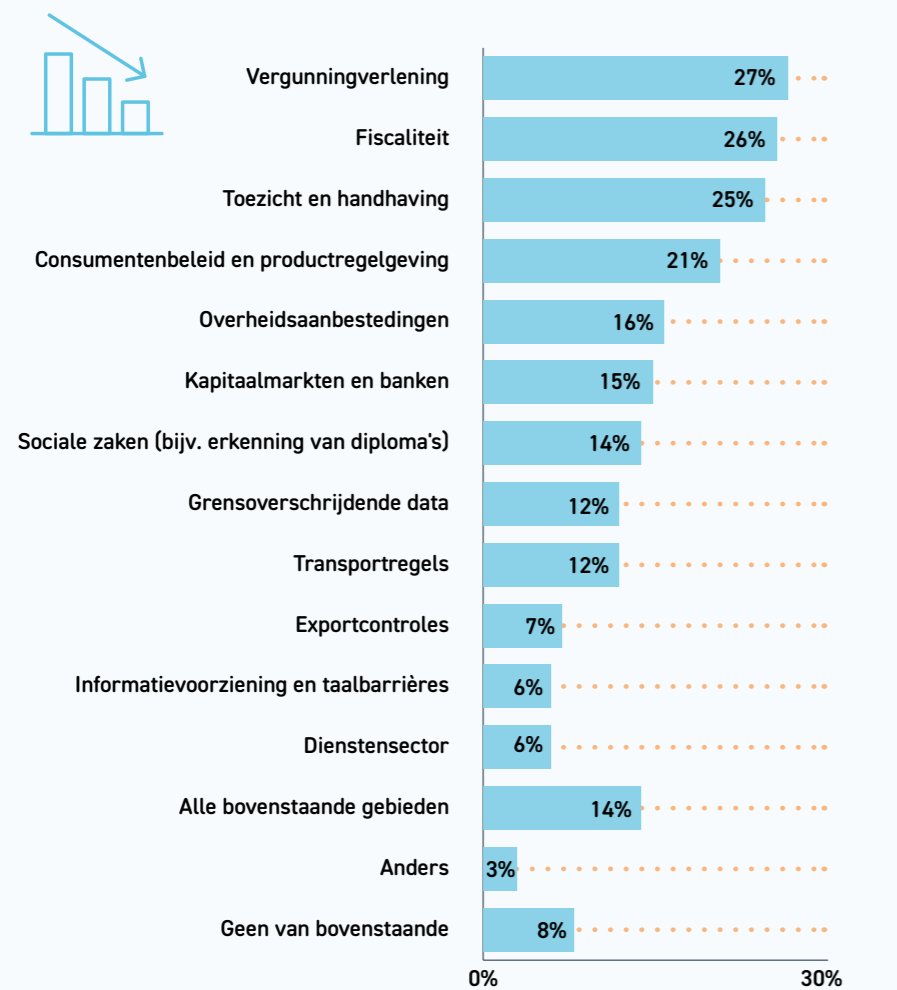

FOTO: BERLINDA VAN DAM / HOLLANDE HOOGTE / ANP

⁵ Bron: CPB notitie 'Handelsbaten van de Europese Unie', januari 2022. Let wel: dit is een zeer conservatieve schatting, het werkelijke effect is waarschijnlijk hoger. Het positieve effect van het Nederlandse lidmaatschap van de EU en de Interne Markt is dus vele malen hoger dan het negatieve effect van de zogenaamde netto-betalerpositie (de directe optelsom van betalingen aan en van de EU in de relatie met Nederland) dat 0,4% negatief is en dat vaak opduikt in discussies over de merites van de EU voor Nederland.

Grafiek 2:
VERBETERING VAN DE INTERNE MARKT NODIG OP TAL VAN BELEIDSTERREINEN
Op deze gebieden zien ondernemers ruimte voor verbetering van de interne markt

Bron: Nationale Peiling Ondernemersklimaat 2024 VNO-NCW en MKB-Nederland

De voltooiing van de interne markt stukt al jaren en vereist een gerichte actie-agenda.

Nog steeds bestaan er tal van verschillende grensbelemmeringen tussen lidstaten die aangepakt moeten worden. Denk aan verschillende etiketteringsverplichtingen, garantietermijnen, vergunningprocedures en duurzaamheidsstandaarden (zie grafiek 2)⁶. Tot 2029 kan verdere verdieping van de interne markt maar liefst 713 miljard EUR opleveren⁷. Vooral de dienstensector en kapitaalmarkt verdienen extra aandacht.

Daarnaast is het ook belangrijk om nieuwe belemmeringen te voorkomen. Op dit moment worden de verschillen tussen lidstaten vaak groter, in plaats van kleiner. Nederland draagt hier zelf ook aan bij door te kiezen voor minimale harmonisatie van regels met andere lidstaten, en het toevoegen van extra nationale koppen (*goldplating*). Het mkb en start- en scale-ups profiteren zo onvoldoende van de interne markt, omdat regels tussen afzonderlijke lidstaten verschillen en anders worden gehandhaafd. We moeten zorgen voor een betere nationale implementatie van EU-regels en een consequente handhaving door zowel de Europese Commissie als nationale toezichthouders. Een jaarlijkse Europese beleidscyclus, onder toezicht van de Europese Raad, kan helpen de vooruitgang op de interne markt doelgericht te volgen en te sturen.

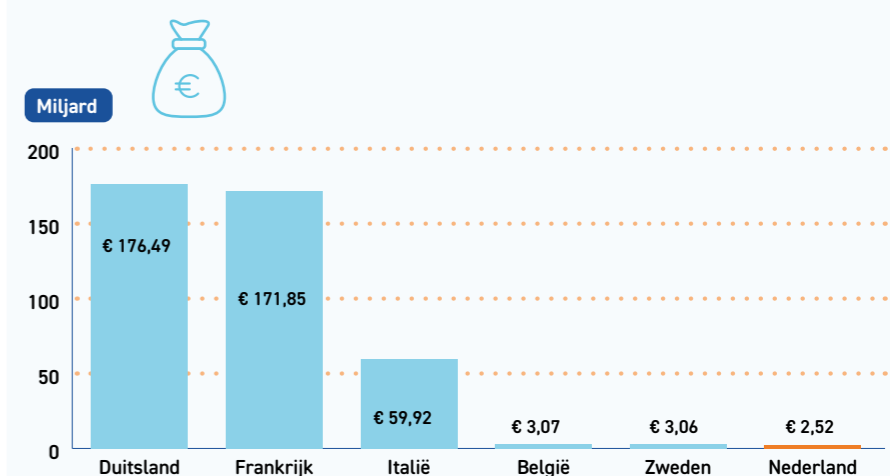
De handhaving van de rechtsstaat vraagt bijzondere aandacht bij de voltooiing van de interne markt.

Handhaving van de rechtsstaat is ook voor het bedrijfsleven essentieel, bijvoorbeeld waar het gaat om onafhankelijke rechtspraak bij geschillen over investeringen of contracten. In een aantal EU-lidstaten staat de rechtsstaat onder grote druk. Hier moeten de Commissie en lidstaten daadkrachtiger tegen optreden.

Een effectievere rol van de Commissie bij staatssteun. Zowel de interne markt als de wereldmarkt worden verstoord door een sterke toename van staatssteun. Binnen de EU zijn de staatssteunkaders fors verruimd als antwoord op Covid en de Oekraïne-crisis. In de praktijk gaat het merendeel van de staatssteun echter naar de grootste en sterkste landen: Duitsland en Frankrijk (zie grafiek 3). Tegelijkertijd neemt ook de staatssteun door landen buiten de EU toe en trekken deze derde landen zich steeds minder aan van de regels van de Wereldhandelsorganisatie (WTO). Het EU-staatssteunbeleid moet effectiever worden om te voorkomen dat de recente toename van staatssteun in de EU hier of elders tot marktverstoringen leidt.

Tegelijkertijd is staatssteun in de huidige wereld niet meer weg te denken, mede door ontwikkelingen in de VS en China. De toepassing vraagt daarom om een zorgvuldige afweging. Daarvoor is een helder Europees normenkader vereist en moet verder onderzocht worden of gerichte financiering op *Europees niveau* (onder de juiste randvoorwaarden) een beter alternatief is dan het verder verruimen van de staatssteunkaders voor financiering op *nationaal niveau*⁸. Een internationale subsidierace moet daarbij zoveel mogelijk voorkomen zien te worden.

Grafiek 3:
ONGELIJK EUROPEES SPEELVELD DOOR ENERGIESTAATSSTEUN

Bron: *Europese Commissie*, cijfers berekend door optelling van goedgekeurde nationale staatssteunregelingen op grond van het TCF en TCTF (maart 2022-april 2024). De daadwerkelijke uitgaven liggen lager voor alle landen, maar dat laat de ongelijke verdeling onverlet

⁶ Raadpleeg de volgende publicaties voor meer voorbeelden van interne markt barrières: '30 jaar Europese Interne Markt: resterende barrières binnen de EU' (VNO-NCW en MKB-Nederland, 2023), 'Priorities for the Single Market beyond 2024' (BusinessEurope, 2023), 'Single Market Obstacles' (ERT, 2024).

⁷ Tot 2029 kan dit EU-breed 713 miljard euro opleveren (bron: Europese Commissie).

⁸ Te denken valt aan criteria als: er is sprake van marktfalen, te steunen sectoren en technologieën worden geselecteerd op basis van objectieve criteria, steun is gericht op innovatie en productontwikkeling, steun is tijdelijk en proportioneel en evenwichtig naar lidstaten.

8. Open handel, maar ook een actief industriebeleid

De interne markt is essentieel voor Europa. Het draagt bij aan een sterke concurrentiepositie op de wereldmarkt. Die wereldmarkt is echter aan het veranderen. Concurrentie vindt tegenwoordig plaats op wereldschaal en geopolitiek heeft steeds meer invloed op de wereldhandel. De EU wordt geconfronteerd met allerlei veranderende factoren: van toenemende geopolitieke rivaliteit en economische concurrentie tot een internationale race om de beste technologie, en van afwijkingen van het op regels gebaseerde handelssysteem tot politieke inmenging in de markt (bijvoorbeeld bij de toegang tot exportmarkten, grondstoffen en subsidies). Al deze factoren zijn met elkaar verbonden en vereisen veelzijdig beleid. De EU heeft daarom interne markt-beleid nodig dat rekening houdt met het huidige internationale handelslandschap.

Dat beleid vraagt om open strategische autonomie. Dat betekent dat twee tegenstrijdige doelen zoveel mogelijk verenigd moeten worden. Aan de ene kant het doel om de afhankelijkheid van de EU op bepaalde belangrijke gebieden te verminderen, zodat de EU meer vrijheid heeft om zelfstandig over haar toekomst te beslissen. Aan de andere kant het doel om, binnen die grotere zelfstandigheid, zoveel mogelijk openheid van de economie te behouden. De EU blijft dan genieten van de voordelen van openheid in de internationale economie. Volledige autonomie voor de EU, laat staan voor individuele lidstaten, is niet haalbaar en ook niet wenselijk.

Vanuit het perspectief van bedrijven vereist strategische autonomie een actief Europees industriebeleid. Dit beleid moet in ieder geval de volgende componenten omvatten:

Economische veiligheid is belangrijker dan ooit. Om de economische veiligheid van haar lidstaten te garanderen streeft de EU naar een *promote, partner and protect*-beleid (bevorderen, samenwerken en beschermen). Waar economische bescherming nodig is, moet dit gebeuren met zo min mogelijk ingrijpen in de markt en gebonden zijn aan duidelijke criteria (bijvoorbeeld bij investeringsscreening). Het is noodzakelijk dat de Commissie ook zo snel mogelijk de 'bevorder'-dimensie ontwikkelt. De centrale vraag hierbij: hoe kan de EU haar veiligheid vergroten door haar positie op belangrijke gebieden te versterken? Innovatie speelt daarbij een grote rol.

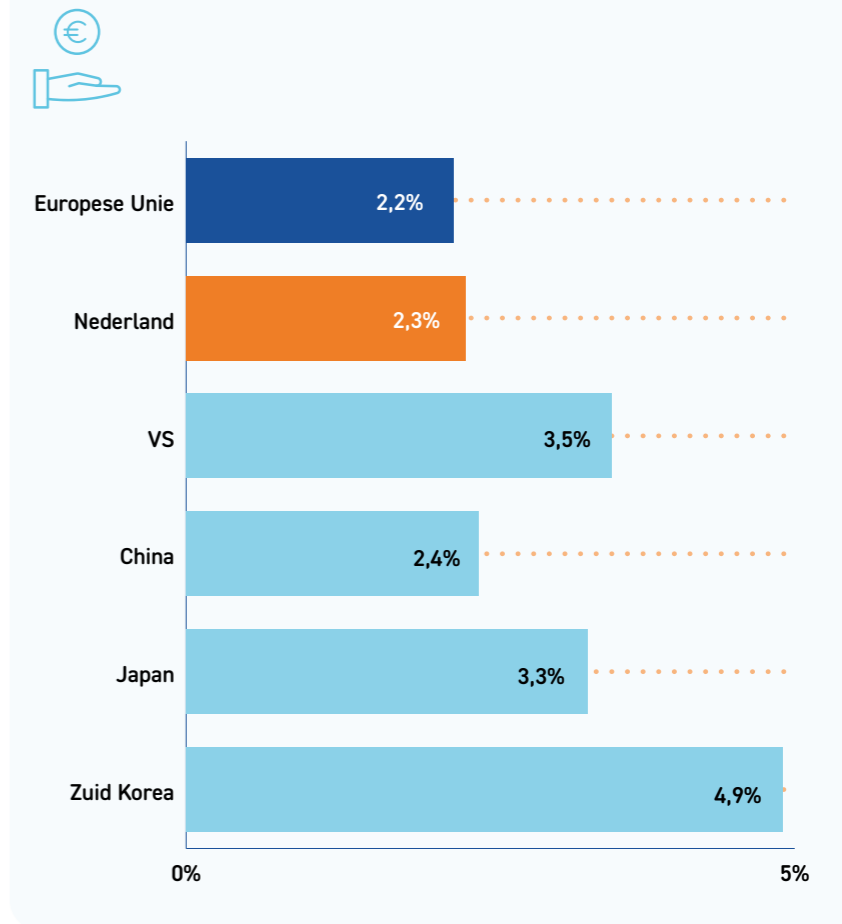
De EU moet haar sterke positie op sleuteltechnologieën herwinnen. De Europese Commissie heeft de afgelopen jaren belangrijke stappen gezet om de technologie-afhankelijkheid van de EU in kaart te brengen. Hieruit blijkt dat de EU op vrijwel alle belangrijke technologieën achterloopt ten opzichte van andere landen. Maar de EU heeft ook laten zien dat die achterstand binnen enkele jaren kan worden ingelopen met doelgericht beleid (quantumcomputers zijn hier een voorbeeld van). Om de technologie-afhankelijkheid te verminderen moet de EU daarom meer gericht doelbeleid voeren, met een Europese Technologiestrategie naar Nederlands voorbeeld.

Europese R&D-uitgaven moeten structureel worden verhoogd tot minimaal 3 procent van het bbp. Momenteel besteedt de EU 2,2 procent van haar bbp aan R&D (research & development). Koplopers in de internationale technologierace zoals Zuid-Korea (4,9 procent), de VS (3,5 procent) en Japan (3,3 procent), investeren aanzienlijk meer. Als het de EU niet lukt om haar R&D-uitgaven te verhogen, verliest ze de internationale concurrentiestrijd en wordt ze afhankelijker van buitenlandse technologie. Met het oog hierop moet het budget voor het Europese Kaderprogramma (de opvolger van Horizon Europe) worden verdubbeld tot €200 miljard. Verder is het belangrijk dat er meer nadruk komt op opschaling, valorisatie en impact van technologie. En moet het bedrijfsleven hier meer bij betrokken worden.

De EU moet bedrijven ruimte geven om nieuwe technologieën te ontwikkelen én te gebruiken. Regelgeving moet nieuwe ontwikkelingen niet verbieden, maar juist stimuleren. Nu houden Europese regels de ontwikkeling van nieuwe technologieën (zoals biotechnologie en kunstmatige intelligentie) tegen. Buiten de EU gaat de ontwikkeling juist wel door. Hierdoor mist de EU de kans om wereldwijd de standaard te bepalen. Maar de EU kan nog steeds een belangrijke rol spelen, bijvoorbeeld door regels te maken voor menswaardige AI. Naast technologische innovatie moet de EU ook innovatie in processen en personeel stimuleren.

De EU is koploper op het gebied van voedsel en gezondheid, en moet dat koesteren. Voeding en medicijnen zijn basisbehoeftes voor de mens en zijn daarmee van publiek belang. Europa, met Nederland voorop, heeft een unieke concurrentiepositie, met toonaangevende kennis en bedrijven. Het behouden van deze positie moet een onderdeel zijn van het industriebeleid.

Grafiek 4:
DE EU LOOPT ACHTER MET R&D UITGAVEN
Totale R&D uitgaven als percentage van het bbp

Bron: Eurostat (2022 of meest recente gegevens)

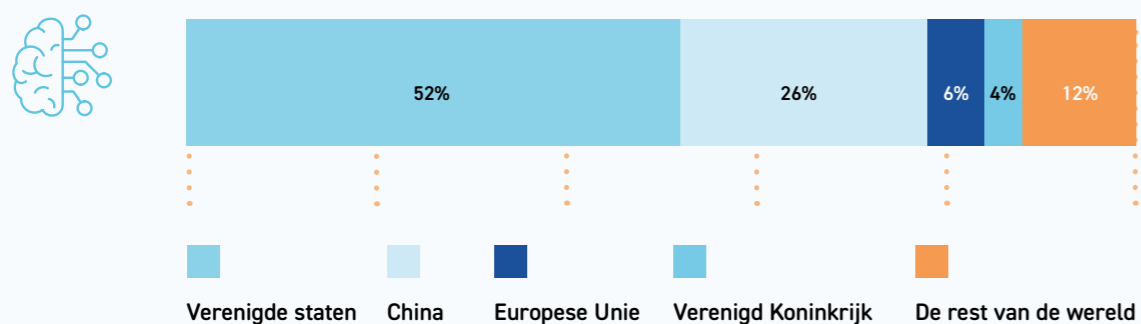

De volgende Commissie moet zorgen voor een digitale transitie en een digitale interne markt. Het digitale beleid dat nodig is voor bedrijven is nauw verbonden aan het beleid voor de interne markt en strategische autonomie. De EU moet zorgen voor digitale open strategische autonomie (DOSA), internationaal concurrerend blijven en Europese normen en waarden toepassen. De ambitieuze digitale agenda van de EU moet ook na de verkiezingen worden voortgezet. Die agenda omvat het voortzetten van eerder gestarte beleids- en wetgevingstrajecten zoals de AI liability richtlijn en het Europees *cloud certificatie scheme*, het bevorderen van een meer mensgerichte benadering van nieuwe technologieën (vooral AI), het zorgen voor eerlijke concurrentie, het aanpakken van nieuwe en bestaande cyberdreigingen en het stimuleren van

innovatie. Om concurrerend te blijven moet de focus komen te liggen op de uitvoering van bestaand beleid, in plaats van op de invoering van nieuw beleid, in het licht van het grote aantal nieuwe wetgevende initiatieven dat de afgelopen jaren is geïntroduceerd. Ook moet innovatie worden gestimuleerd, zodat Europa leidend wordt in sommige nieuwe digitale technologieën (bijv. *quantum computing* en AI).

Investerings in baanbrekende digitale oplossingen, zoals AI, zijn van groot belang om de concurrentiepositie van de EU te behouden. Er is veel geld nodig om de tech-sector te stimuleren. Momenteel loopt Europa echter achter op het gebied van investeringen. Privaat kapitaal, zoals *private equity* en durfkapitaal, kan een rol spelen om deze achterstand in te halen.

Grafiek 5:
EUROPESE DURFKAPITAALINVESTERINGEN IN AI LOPEN ACHTER OP VS EN CHINA
Aandeel in mondiale durfkapitaalinvesteringen in AI (2018-2023)

Bron: BusinessEurope Reform Barometer 2024 en OESO AI

Bevorder open internationale handel en investeringen. Het internationale handels- en investeringssysteem zoals we het nu kennen staat onder druk door geopolitieke spanningen. Wereldhandel neemt af. Voor Nederland is dit zorgwekkend, omdat een groot deel van ons inkomen afhankelijk is van handel met het buitenland, en veel banen hieraan gerelateerd zijn.

- **De huidige staat van de wereld vereist divers handelsbeleid.** Het is noodzakelijk om nieuwe handelsafspraken te maken, om bondgenoten te vinden, nieuwe markten te ontwikkelen en belangrijke importen, zoals grondstoffen, veilig te stellen.
- We hebben handelsafspraken nodig met 'gelijkgezinde' landen, die democratisch zijn en een markteconomie hebben. Denk hierbij aan de VS, Japan, Canada en andere OESO-landen.
- In de relatie met de VS moet de *Trade and Technology Council (TTC)* geïmplementeerd worden. We moeten ons ook inzetten voor het sluiten van specifieke akkoorden, over grondstoffen en wederzijdse erkenning.
- China is een partner, concurrent en systeemrivaal. De EU moet eenheid tonen in haar relatie met China, en voorkomen dat lidstaten tegen elkaar worden uitgespeeld. De EU heeft sterke handelsinstrumenten nodig om te voorkomen dat China de markt ontwricht. Het is niet langer acceptabel dat China binnen de WTO de status van ontwikkelingsland heeft.
- Om onze economieën te diversifiëren en sterker te maken, hebben we meer handelsafspraken en samenwerkingsvormen nodig met opkomende markten zoals Mercosur, India en Indonesië.
- We moeten investeringen binnen het *Global Gateway*-initiatief beter benutten om een alternatief te bieden voor het *Belt and Road Initiative* van China.

- Europa moet zich positioneren als een aantrekkelijke partner voor ontwikkelingslanden en als alternatief voor autocratische partners. Dit is mogelijk met handelsakkoorden en investeringen in de 'Global South'.
- De EU moet het strategische belang van Afrika erkennen.
- Het bedrijfsleven gelooft nog steeds in het belang van de Wereldhandelsorganisatie (WTO), maar modernisering en hervorming zijn nodig.

Om onze klimaat- en energiedoelen voor 2030 en 2050 te halen, hebben we een groene industriestrategie nodig. Europa heeft veel groene doelen gesteld. Nu moeten we van doelen naar doen. Verbetering van het investeringsklimaat heeft daarbij prioriteit. De energietransitie is in volle gang, maar staat onder druk door een optelsom van onder meer hoge energieprijzen, groeiende regeldruk, vertraagde aanleg van energie-infrastructuur en lange procedures voor vergunningen. Daarnaast bestaat er binnen de EU een ongelijk speelveld. De elektriciteitskosten in Frankrijk liggen bijvoorbeeld tot wel 66 procent lager dan in Nederland

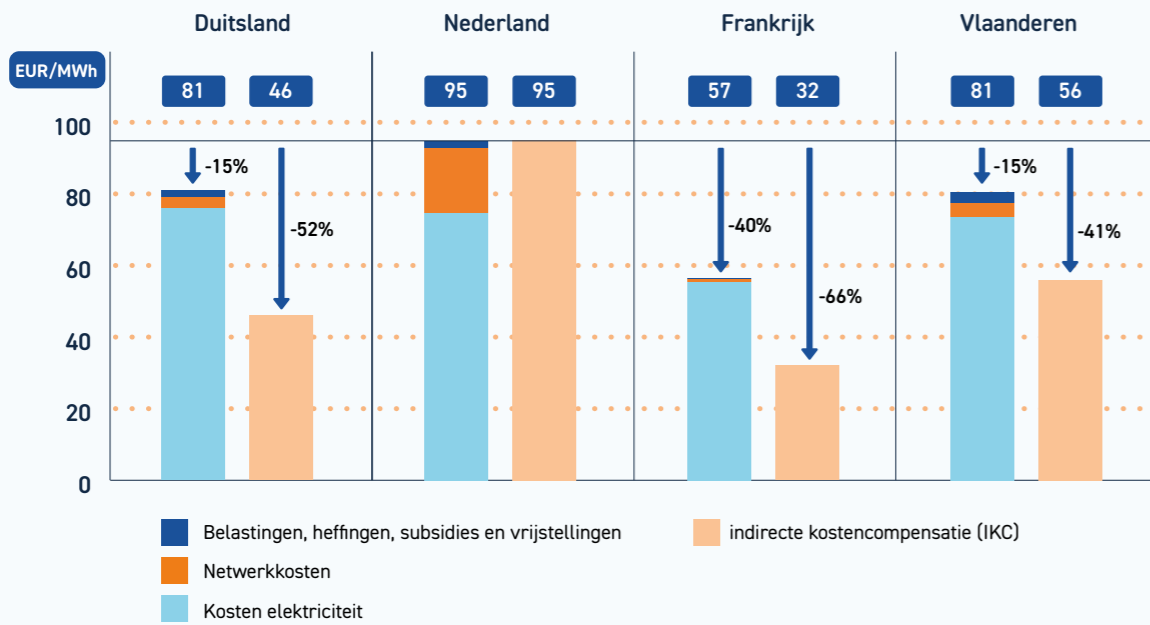

FOTO: PETERDE JONG / HOLLANDE HOOGTE / ANP

Grafiek 6:
GELIJKER SPEELVELD NODIG VOOR ENERGIEPRIJZEN IN DE EU

Opbouw van en verschillen in elektriciteitskosten in Nederland, Duitsland, Frankrijk en Vlaanderen voor industriële grootgebruikers. De prijzen gelden voor verschillende producten uit de volgende sectoren: metaal, waterstof, chemie, hout en papier

Bron: E-bridge 2024

Een groene industriestrategie moet een aantal punten omvatten: denk aan het versterken van Europese energie-infrastructuur, het verlagen van energieprijzen, het stimuleren van *carbon capture, storage and utilisation* (CCUS: het afvangen van koolstof uit industriële processen), het bevorderen van de import, productie en inzet van waterstof en het

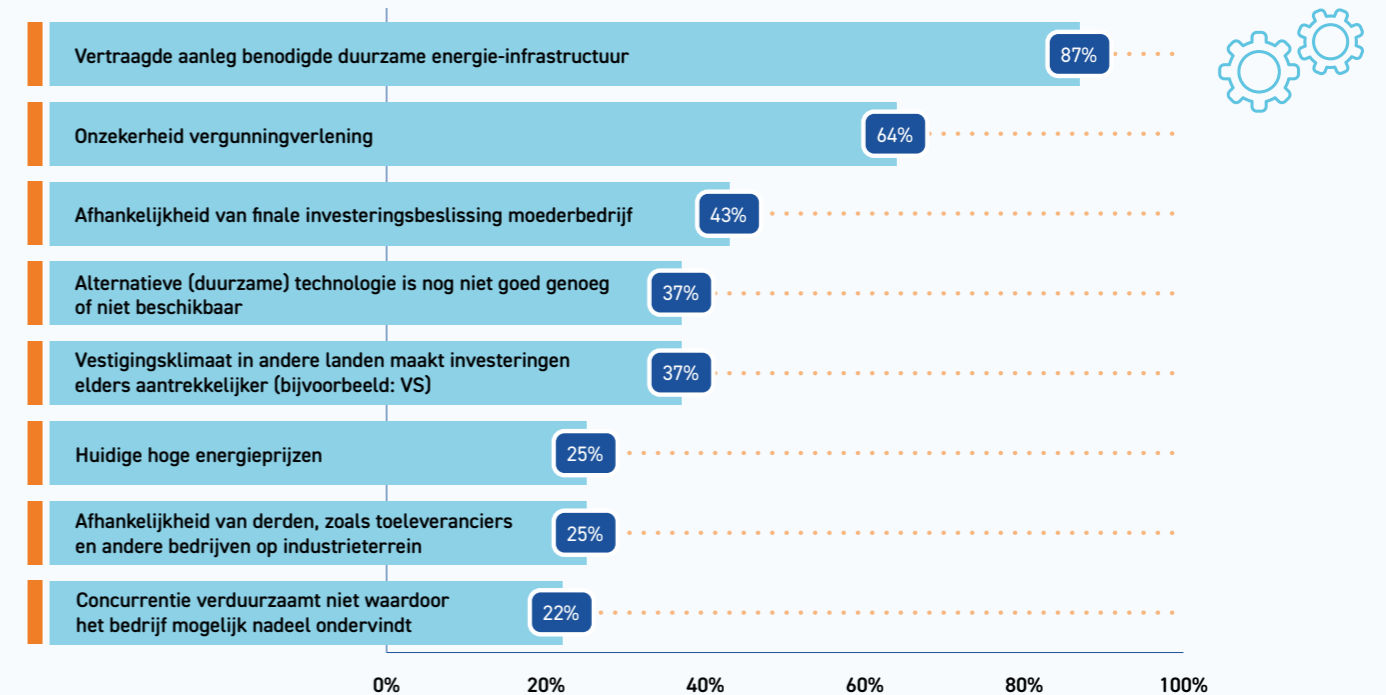
versnellen van vergunningsprocedures. Deze groene industriestrategie moet de juiste randvoorwaarden creëren om een toekomstig klimaatdoel voor 2040 op Europees niveau technisch en economisch haalbaar te maken. Het uitfasen van fossiele subsidies en het invoeren van duurzame alternatieven moeten daarbij hand in hand gaan.

Voor een duurzame transitie is het cruciaal dat grondstoffen beschikbaar en betaalbaar zijn. Hiervoor moet de EU enerzijds primaire grondstoffen veiligstellen, en anderzijds grondstoffen hergebruiken in een circulaire economie. Met subsidies en regelgeving moet de EU het gebruik van gerecyclede materialen aantrekkelijk en winstgevend te maken. Er zijn een aantal zaken nodig om de circulaire economie te bevorderen. Barrières moeten worden weggenomen en aanbestedingsvoorwaarden moeten in lijn zijn met de circulaire doelstellingen. Daarnaast moeten we ons richten op het op elkaar afstemmen van regels, zorgen voor een goed functionerende interne markt voor gerecyclede grondstoffen en beleid maken op *single-use* verpakkingen dat gerichte uitzonderingen toestaat.

In het kader van het industriebeleid is het noodzakelijk om ook de defensie- en ruimtevaartindustrie te versterken. Hiervoor zijn een aantal stappen nodig. De EU moet militaire samenwerking stimuleren en inzetten op de ontwikkeling van hoogtechnologische militaire capaciteiten door voortzetting van het Europese Defensiefonds. Aanbestedingen op de interne markt moeten efficiënter worden ingezet en de militaire productiecapaciteiten moeten worden uitgebreid. Tot slot is een meer geïntegreerde Europese markt nodig, te beginnen met de harmonisatie van het exportbeleid van wapens en *dual-use* goederen. Europese taxonomieregels mogen geen belemmering vormen voor investeringen in de defensie-industrie.

Grafiek 7:
GROOTSTE OBSTAKELS VOOR VERDUURZAMING INDUSTRIE

Obstakels voor verduurzaming van de Nederlandse industrie (zowel grootbedrijf als mkb) op basis van een quickscan onder 139 bedrijven voor de periode december 2023 tot februari 2024. Uitdagingen liggen zowel op nationaal als Europees niveau

Bron: Klimaatbeleid in de Industrie: een quickscan onder industriële bedrijven, VNO-NCW 2024

9. Zet het mkb in zijn kracht in Europa

Om een sterke economische basis voor Europa te creëren, hebben we een concurrerend mkb nodig. Het mkb staat voor veel uitdagingen. Denk aan toenemende regeldruk, beperkte toegang tot financiering, een tekort aan gekwalificeerd personeel en de overgang naar duurzaam en digitaal ondernemen.

Mkb-beleid moet een integraal onderdeel zijn van alle relevante Europese beleids-terreinen en hierbij hoort een specifieke Europese agenda voor het mkb. Mkb-bedrijven behoeven meer steun op het gebied van verduurzaming, digitalisering en innovatie. Zo hebben vooral kleinere bedrijven beperkte toegang tot kennis. Daarnaast zullen deze transitie grote investeringen vragen. We zien daarentegen dat traditionele bancaire financiering terugloopt. Er is dus behoefte aan een mix van alternatieve private en publieke financiering. Mkb-bedrijven zullen ook betere toegang moeten krijgen tot openbare aanbestedingen.

73 procent van de Europese ondernemingen geeft aan dat de interne markt niet voldoende geïntegreerd is om hun bedrijf in staat te stellen vrij te opereren en te concurreren. Als belangrijkste obstakels gelden de verschillende contractuele/wettelijke praktijken, verschillende nationale dienstverleningsregels, ontoegankelijkheid van informatie over regels en vereisten en kosten van regelgeving. Overmatige regeldruk, bureaucratie en fragmentatie door nationale koppen op EU-regelgeving zullen daarom moeten worden aangepakt. *Think small first* moet daarbij het uitgangspunt zijn.

Specifiek voor de retail sector, de grootste private werkgever van Europa, is recente-

lijk een Europeestransitie pad ontwikkeld door de Europese Commissie dat in de komende maanden goed moet worden uitgewerkt om de sector te helpen transformeren naar een digitale en groene toekomst. Hiervoor is nauwe samenwerking nodig op verschillende niveaus tussen Europese Commissie-afdelingen alsook nationale ministeries. Het opzetten van nationale programma's die publiek-private samenwerkingen bevorderen, alsook grote investeringen uit private en publieke bronnen, zijn nodig om deze doelen op het gebied van duurzaamheid, digitalisering en talentontwikkeling te behalen en te helpen met de implementatie van nieuwe Europese wetgeving. Terwijl dit Europese transitiepad goed moet worden uitgewerkt is het ook van belang dat de administratieve lasten worden beperkt en vinden er grote veranderingen plaats rondom het betalingsverkeer waar elke consument dagelijks mee te maken heeft aan de toonbank, waarbij veiligheid, efficiëntie en lage kosten essentieel zijn voor de retail sector.

10. Een Europees sociaal beleid dat echt werkt voor mensen

Om de concurrentiekracht van de EU te vergroten, moeten de verschillen binnen de EU worden verminderd. Het is belangrijk dat de EU eensgezind, krachtig, effectief en snel kan optreden. We moeten voorkomen dat de verdeeldheid tussen en binnen de lidstaten toeneemt, omdat dit de samenhang en kracht van de EU en het draagvlak kan ondermijnen. De levensomstandigheden, werkgelegenheid, productiviteit en inkomens binnen de gehele EU moeten worden verbeterd, maar het is ook noodzakelijk dat de verschillen tussen en binnen de lidstaten afnemen. Hervormingen en economisch- en begrotingsbeleid – zoals het versterken van het gemeenschappelijk begrotingsbeleid, het

verkleinen van de verschillen in de schuldenlast, en het gebruik van gelden zoals de Cohesiefondsen om cruciale investeringen in de regio te doen – moeten ervoor zorgen dat lidstaten en regio's naar elkaar toe groeien.

De Bankenuie en Kapitaalmarktenunie moeten worden gerealiseerd. Hier zijn een drietal redenen voor. Het is allereerst nodig voor de stabiliteit van de Economische en Monetaire Unie (EMU) en de euro. Beide Unie's zijn daarnaast nodig om financieringsmogelijkheden voor bedrijven te garanderen en om de grote investeringsbehoeften voor transitie de komende jaren mogelijk te maken.

Om de Kapitaalmarktenunie te voltooien zijn zowel kleine aanpassingen in beleid en regelgeving als grotere systeemveranderingen nodig. Het gaat zowel om de beschikbaarheid van niet-bancaire financiering op nationaal niveau als om de drempels voor grensoverschrijdend kapitaalverkeer. Het is belangrijk dat er nu toewijding is voor de uitvoering van een concreet actieplan. De volgende Europese Commissie moet zich inzetten voor de voltooiing van de Bankenuie. Ze moet daarnaast als bemiddelaar optreden tussen verschillende lidstaten om de impasse rond het Europees depositogarantiestelsel (EDIS) te doorbreken.

Een sterk en sociaal Europa is van belang voor maatschappelijke stabiliteit, solidariteit, eenheid en het slagen van de transitie. Met het oog daarop zijn de volgende punten van belang voor de sociale agenda van de EU: blijvende aandacht voor vaardigheden (inclusief de erkenning van vaardigheden en kwalificaties in andere lidstaten), hervorming van de verordening over de coördinatie van de sociale zekerheid, betere regulering en handhaving van detachering van derdelanders, en

versterking van Europees gezondheidsbeleid bij ziektes met grensoverschrijdende gezondheidsrisico's van belang voor de sociale agenda van de EU.

11. Versterking van de Europese weerbaarheid

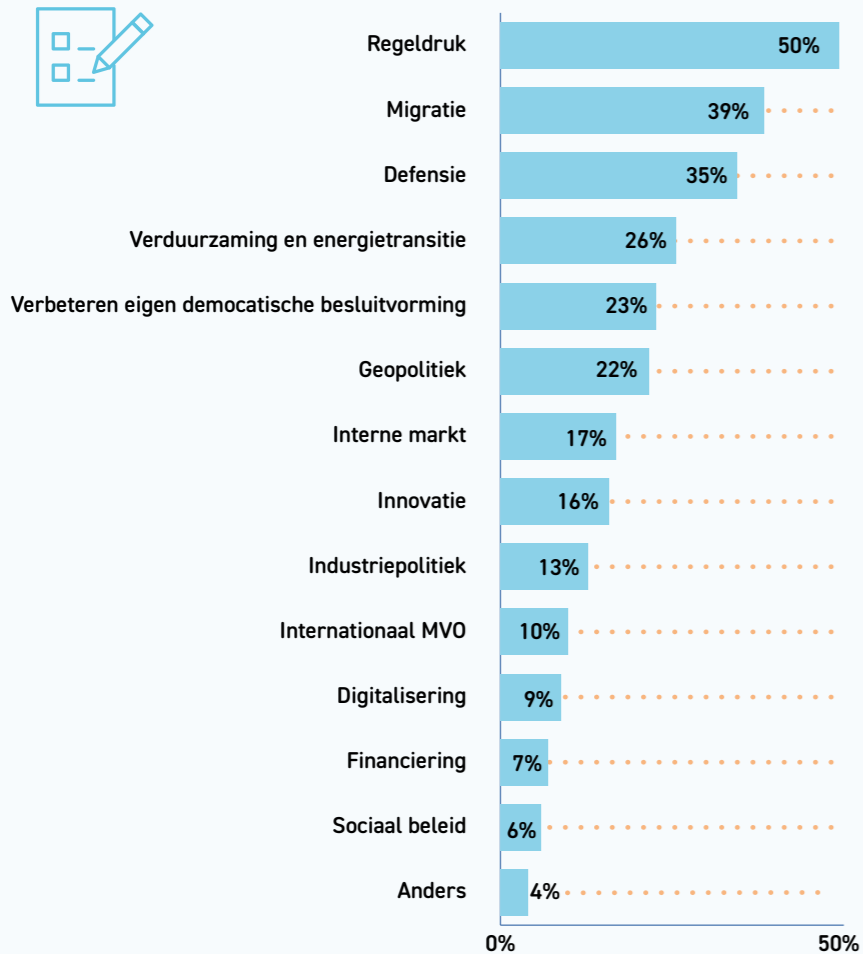
Een sterke defensie-industrie is noodzakelijk. Europa is te afhankelijk van anderen voor haar eigen vrede en veiligheid. Dit heeft invloed op de zeggenschap van de EU over haar eigen waarden en economie. Europa moet een geloofwaardige afschrikingskracht hebben en meer samenwerken op militair gebied dan nu gebeurt. Hoewel de NAVO nog steeds de belangrijkste veiligheidsgarantie is voor de EU-landen, kan de EU niet alleen daarop vertrouwen. De komende jaren moet het concurrentievermogen van de *EU Defence Technology and Industrial Base* worden versterkt door bijvoorbeeld in te zetten op voortzetting van het Europees Defensie Fonds (EDF), harmonisatie van exportbeleid en het ontketenen van private investeringen (taxonomieregels mogen defensie-investeringen bijvoorbeeld niet beperken).

De Europese Raad heeft besloten om de EU uit te breiden tot de Westelijke Balkan, Oekraïne en Moldavië. Uitbreiding betekent onder andere dat de interne markt groter wordt. Dat kan positieve effecten hebben voor het bedrijfsleven, maar wel onder bepaalde voorwaarden. De uitbreiding van de EU zal grote gevolgen hebben voor besluitvorming en het functioneren van de Europese instellingen, de begroting, de verdeling van middelen over de lidstaten (zoals voor het landbouwbeleid en regionaal beleid), het vrije verkeer van personen en het veiligheidsbeleid. Bovendien vraagt uitbreiding om meer aandacht voor het respecteren van de rechtsstaat en de democratische waarden

Grafiek 8:
REGELDRUK VOOR 50% VAN ONDERNEMERS EEN BELANGRIJKE EUROPESE PRIORITEIT
 Migratie (39%), defensie (35%) en verduurzaming/energietransitie (26%) volgen daarna

Thema's komende vier jaar EU (%)

Bron: Nationale Peiling Ondernemersklimaat 2024, VNO-NCW en MKB-Nederland

van de EU. Daarom moet goed worden nagedacht over het beleid dat nodig is ter voorbereiding op verdere uitbreiding en eventuele aanpassingen aan de instellingen. De effecten op de interne markt vragen daarbij om speciale aandacht.

12. Betere en vooral minder regels

De kwaliteit van Europese wetgeving moet dringend verbeteren op een aantal punten.

Nederland moet zich inzetten voor meer harmonisatie op Europees niveau. Met harmonisatie creëren we intern een eerlijk speelveld en kunnen we extern de grootste impact hebben. Meer harmonisatie betekent echter niet dat we geen rekening moeten houden met de verschillen tussen lidstaten. Nederland is, na Malta, veruit de meest dichtbevolkte lidstaat, met 512 inwoners per vierkante kilometer. Daarom moet wet- en regelgeving voldoende rekening houden met deze specifieke omstandigheden, bijvoorbeeld bij de Natuurherstelverordening.

Subsidiariteit, impactbeoordeling en het verminderen van regeldruk zijn van essentieel belang.

Europees beleid is omvangrijk en belangrijk. Het subsidiariteitsbeginsel – dat voorschrijft dat beleid moet worden gemaakt op het niveau (lokaal, nationaal of Europees) waar het het meest effectief is – moet daarbij leidend zijn. Voorgenomen beleid in Europa moet consequent worden onderworpen aan een impactbeoordeling door de Commissie. De laatste jaren is daar te weinig aandacht aan besteed. Als voorstellen van de Commissie ingrijpend worden gewijzigd door het Europees Parlement of de Raad van ministers, is een nieuwe impactbeoordeling nodig. Regelgeving moet de ontwikkeling van nieuwe technologieën niet belemmeren maar juist mogelijk maken (zie 'strategische autonomie'). En regels moeten ook daadwerkelijk hand-

haafbaar zijn. Verder moet de kwaliteit van de nationale omzetting van EU-regels worden verbeterd.

Bovendien moet de EU het principe van *Big on big things, small on small things* respecteren en zich niet bezighouden met triviale kwesties en details. De regeldruk vanuit Europa is de afgelopen jaren veel te hoog geweest, en de helft van de Nederlandse ondernemers vindt dat de EU de komende jaren prioriteit moet geven aan het verminderen van regeldruk. De volgende Commissie moet daarom een bindend doel stellen om bestaande regeldruk te verminderen, met een uitvoeringsprogramma om dit doel te bereiken.

Nederland moet hier een actieve rol in spelen. Het moet nieuwe EU-wetgeving (laten) toetsen op uitvoerbaarheid voor het bedrijfsleven, en moet controleren of de regels in andere EU-landen op dezelfde manier ingevoerd en gehandhaafd worden.

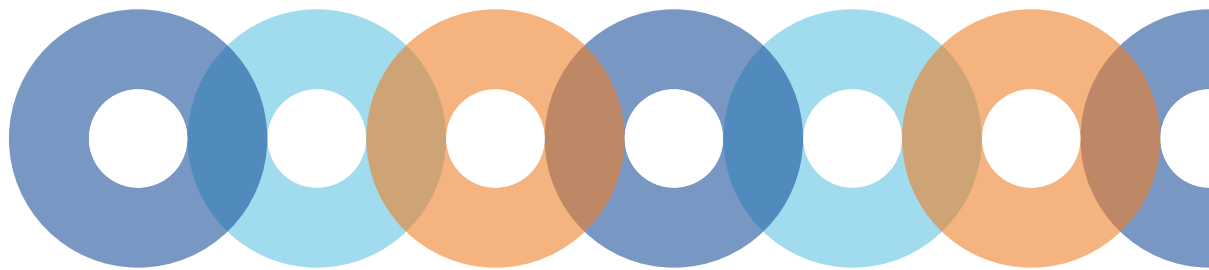
Een actieve rol van Nederland in Europa als integraal onderdeel van het landsbestuur

Een actieve inzet van Nederland is essentieel voor een sterk Europa. Het Nederlandse beleid moet erop gericht zijn om 1) Europa in staat te stellen om te doen wat nodig is, en 2) om daaraan bij te dragen. In het verleden lag de focus soms te veel op het verminderen van financiële bijdragen, het beperken van bevoegdheden, het tegenhouden van uitbreiding en het benadrukken van onze positie als nettobetaler, in plaats van te kijken naar het netto-effect van onze bijdragen. Veel wetgeving in Nederland komt voort uit initiatieven die in Brussel door de lidstaten worden genomen. Daarom is de Europese agenda voor de periode 2024-2029 van groot belang voor Nederland.

Veel van onze wetgeving wordt beïnvloed door Europees beleid. Dus Europees beleid is ook Nederlands beleid, en ons beleid moet goed worden geïntegreerd in het bredere Europees beleid. Het is van essentieel belang dat Nederland haar rol in de totstandkoming en uitvoering van EU-beleid oppakt en optimaal benut, en dat er een betere verbinding komt tussen het Nederlandse en het Europese beleid. Nederland moet vanaf de start actief betrokken zijn bij ontwikkelingen in Brussel, zodat de uiteindelijke EU-regelgeving in ons belang is. Dit vraagt om inspanningen van de politiek, ministeries en maatschappelijke organisaties. Ministeries moeten op hun vakgebied strategische beleidsagenda's voor de EU opstellen en investeren in expertise op Europees niveau. De EU vormt een integraal onderdeel van het bestuur van Nederland, naast de nationale, provinciale en lokale overheden. De sterke bestuurlijke en politieke relaties die in Nederland bestaan tussen gemeentes, provincies en het Rijk, moeten ook gelden tussen het nationale en het Europese niveau, zowel op ambtelijk als politiek vlak.

FOTO: SANDER KONING / HOLLANDE HOOGTE / ANP

© VNO-NCW en MKB-Nederland, mei 2024

Coverfoto: Frederick Florin / AFP / ANP